

AUTOREFERAT W POSTĘPOWANIU HABILITACYJNYM**1. Imię i Nazwisko**

Sławomir Grzegorz Jędraszek

2. Posiadane dyplomy, stopnie naukowe – z podaniem nazwy, miejsca i roku ich uzyskania oraz tytułu rozprawy doktorskiej

- a. magister archeologii ze specjalnością konserwacja zabytków archeologicznych, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, 2002 r.
- b. doktor nauk humanistycznych w zakresie archeologii, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, 2006r., tytuł rozprawy doktorskiej: *Przedstawienia terakotowe wojowników okresu ptolemejskiego*.

3. Informacja o dotychczasowym zatrudnieniu w jednostkach naukowych

- a. Od 1.10.2007 roku – Uniwersytet Gdański, Wydział Historii, Instytut Archeologii i Etnologii, adiunkt.

4. Wskazanie osiągnięcia wynikającego z art. 16 ust. 2 ustawy z dnia 14 marca 2003 r. o stopniach naukowych i tytule naukowym oraz o stopniach i tytule w zakresie sztuki (Dz. U. 2016 r. poz. 882 ze zm. w Dz. U. z 2016 r. poz. 1311.)

- a. tytuł osiągnięcia naukowego:

Wojownicze bóstwo Bes i religia Egiptu okresu ptolemejsko-rzymskiego. Wybrana problematyka.

- b. autor/autorzy, tytuł publikacji, nazwa wydawnictwa, rok wydania

1. Sławomir Jędraszek, *Wojownicze bóstwo Bes w okresie hellenistycznym i rzymskim. Studium obrazu i historii*, Wydawca: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 2016. (recenzent prof. dr hab. A. Łukaszewicz)

2. Sławomir Jędraszek, *Egyptian Warriors: Machimoi, in Coroplastic Art - Selected Examples* [in:] *The Religious Aspects of War in the Ancient Near East, Greece, and Rome*, ed. K. Ulanowski, Leiden; Boston, ss. 272-287 (2016).

3. Sławomir Jędraszek, *Roman Ideology Reflected in Egyptian Terracottas. Chosen aspects* [in:] *Marcus Antonius: History and Tradition*, ed. D. Słapek, I. Łuć, Lublin, ss. 115-127 (2016).
 4. Sławomir Jędraszek, *Religijne znaczenie sztuki koroplastów na przykładzie zabytków pochodzących z Egiptu okresu grecko-rzymskiego*, Przegląd Religioznawczy 3, 248, ss. 3-21 (2013).
 5. Sławomir Jędraszek, *Wizerunki egipskich kapłanów na przykładzie wybranych terakotowych statuetek z okresu grecko-rzymskiego - symbolika i znaczenie*, Przegląd Religioznawczy 4, 254, ss. 61-75 (2014).
- c. omówienie celu naukowego pracy i osiągniętych wyników wraz z omówieniem ich ewentualnego wykorzystania:

Zagadnienie

Zaprezentowana książka stanowi pierwsze monograficzne opracowanie naukowe militarnej formuły ikonograficznej boga Besa.

W niniejszej pracy autor stawia sobie za cel stworzenie zarysu portretu czczonego powszechnie boga Besa w Egipcie okresu dynastycznego i grecko-rzymskiego, ze szczególnym uwzględnieniem militarnej formuły tego bóstwa wyjątkowo rozpropagowanej w sztuce terakoty, zwłaszcza w okresie grecko-rzymskim. Prezentując obraz wojowniczego boga Besa, starałem się ustalić jego proveniencję, czas i miejsce kultu, jego charakter i prerogatywy, zidentyfikować oraz określić atrybuty charakteryzujące go oraz ustalić stosunek do innych bóstw starożytnego Egiptu; zaznaczając przy tym stopień asymilacji Besa z nimi.

W przypadku bóstwa Bes, niezwykle wyjątkowa jest jego popularność poza granicami Egiptu, gdzie jego wizerunki pod postacią różnych form talizmanów, amuletów z różnym nasileniem występowały niemal w całym świecie śródziemnomorskim. Natomiast w Egipcie, stanowiącym prawdopodobnie ojczyznę boga, obecność jego kultu na przestrzeni dziejów szczególnie nasiliła się w Okresie Późnym oraz ptolemejsko-rzymskim, co znalazło, między innymi, odzwierciedlenie w sztuce religijnej oraz użytkowej tego czasu.

W opracowaniu monograficznym pt. *Wojownicze bóstwo Bes w okresie hellenistycznym i rzymskim. Studium obrazu i historii*, główny nacisk położono na studia i

analizę ikonograficzną – nie pomijając dostępnych źródeł pisanych (w pewnym ograniczeniu) oraz szeregu danych archeologicznych. Bóg Bes [Bes – jako ogólna czy też konwencjonalna nazwa dla kilku egipskich karłowatych demonów (należy jednak zaznaczyć, że religia starożytnego Egiptu nie definiowała pojęcia demon)] był niezwykle istotnym i popularnym bóstwem, silnie zakorzenionym w religii starożytnego Egiptu okresu dynastycznego, okresu hellenistycznego oraz czasów, gdy kraj nad Nilem stał się prowincją rzymską. Jego wyjątkowo uniwersalne funkcje, odnoszące się do ochrony czy obrony, jak również i szerokie występowanie w licznych kategoriach źródeł archeologicznych – zarówno o naturze i charakterze religijnym jak też i sztuce użytkowej – świadczą o jego znaczącej roli w życiu ówczesnych ludzi.

Interesujący mnie głównie militarny wizerunek bóstwa, wyjątkowo trwale odwzorowany został w rzemiośle koroplastycznym okresu hellenistycznego i rzymskiego. Bes-wojownik – o potężnej naturze symbolicznej i wielkiej mocy oddziaływania – ukształtowany w pełni w okresie hellenistycznym, stanowił obraz uniwersalnego i wieloetnicznego boga, być może nieco barbarzyńskiego w oczach Egipcjan, niemniej jednak silnie osadzonego w egipskiej tradycji i kulturze.

Uwzględniając chociażby tylko jego aspekt ikonograficzny, odsłania on w swoich plastycznych wizerunkach kanoniczne cechy, ukształtowane w okresie Średniego Państwa, a w pełni uformowane za czasów Nowego Państwa. Dlatego też w ikonografii militarnej, choć bóstwo to było silnie identyfikowane z egipską kulturą i religią (podkreślić tu należy jego związek z wojowniczym demonem Aha sięgający okresu Średniego Państwa), staje się w okresie rządów Ptolemeuszy reprezentantem szeregu nowych cech, tendencji i tradycji artystycznych; te natomiast były wynikiem przenikania się elementów miejscowych i obcych wpływów. Niemniej jednak militarny obraz boga nie mógł stanowić przypadkowego zbioru elementów pozbawionych szerszego znaczenia, wpływającego jedynie z pobudek artystycznych naznaczonych ówczesnymi tendencjami artystycznymi, szczególnie w rzemiośle terakotowym, ale musiał charakteryzować się konkretną symboliką, wskazującą na jego apotropaiczne oddziaływanie.

Militarne czy wojskowe atrybuty bóstwa odnosić się mogły również i do treści propagandowych Ptolemeuszy, którzy w ten sposób mogli integrować wokół kultu boga nie tylko ludność miejscową, ale i obcą. Militarne wyobrażenia Besa dowodzą hellenizacji bóstwa. Wtedy to apotropaiczne funkcje nabrały pojemnych znaczeń i wartości (nawet politycznych, reprezentowanych często w sztuce koroplastów okresu grecko-rzymskiego),

które znalazły wyraz w funkcjach i licznych znaczeniach bóstwa, zarówno w religii oficjalnej jak prywatnej czy też indywidualnej pobożności.

Struktura monografii

Niniejsza monografia podzielona została na siedem rozdziałów, z których każdy odwołuje się do apotropaicznego boga Besa. W rozdziale pierwszym zaprezentowane zostały główne wątki związane z pochodzeniem boga. Rozdział zawiera ustalenia odnoszące się do określenia znaczenia imienia boga Bes oraz określenia pochodzenia opiekuńczego Besa.

W rozdziale drugim zamieszczono informacje o naturze mitologicznej i teologicznej bóstwa oraz jego szerokich związkach i relacjach z innymi bóstwami.

W kolejnym rozdziale ukazano topografię kultu Besa na podstawie zabytków. Rozdział ten zawiera szereg danych związanych z wizerunkami bóstwa odnalezionymi poza Egiptem: od Anatolii, przez kraje Bliskiego Wschodu aż do doliny Nilu, na południe od Egiptu, nie wyłączając innych części świata starożytnego, jak Cypru czy Krety oraz Grecji, ale i także europejskich prowincji imperium rzymskiego.

Rozdział czwarty zawiera ikonograficzny rozwój boga Besa w układzie diachronicznym, którego obrazy i przedstawienia ikonograficzne są wyjątkowo szeroko rozpowszechnione w różnorodnej gamie zabytków, wiązanych z Egiptem oraz obszarami starożytnego Wschodu.

W kolejnym piątym rozdziale zamieszczono liczne informacje na temat funkcji oraz znaczenia boga Besa w religii i kulturze Egiptu okresu dynastycznego, ptolemejsko-rzymskiego i wczesnochrześcijańskiego.

Rozdział przedostatni, szósty, odsłania złożoną problematykę związaną z kultem boga Besa, jego rozwojem i przemianami.

Ostatnia część pracy obejmuje zagadnienie Besa – wojownika. Aspekt militarny tego bóstwa jest kluczowy w niniejszej pracy.

Rozprawę zamyka rozdział podsumowujący tematykę moich badań.

Układ pracy ma na celu pokazać wyjątkowo interesującą naturę militarną czy też wojowniczą bóstwa, przedstawić jego istotę oraz ukazać rozległe znaczenia apotropaicznego Besa, dzięki którym ukształtował się oraz utrwalił w sztuce obraz Besa-wojownika, posiadający zarówno religijne jak też i magiczne oddziaływanie.

Charakterystyka zawartości monografii

W rozdziale I pt. *Imię oraz geneza bóstwa*, zaprezentowano poglądy odnoszące się do nader enigmatycznej problematyki związanej z imieniem Besa wskazując, że jego nazwa wydaje się być używana jako imię dla różnych bóstw o tym samym czy zbliżonym wyglądzie i o podobnych cechach symbolicznych i funkcjach magicznych, w tym o przymiotach wojownika.

W rozdziale tym autor przytacza powstałe teorie na temat znaczenia imienia Besa, jednak nie rozstrzygając tego jednoznacznie, wobec niepełnych źródeł. Podobnie jest z genezą bóstwa, któremu często przypisywano afrykańskie pochodzenie, a zwłaszcza kuszyckie, na co jednak nie ma przekonujących dowodów poza (rzekomo) negroidalnymi cechami obecnymi w ikonografii Besa. Analogicznie i hipotezy wiążące Besa z różnymi innymi bóstwami bliskowschodnimi o podobnym wyglądzie, z licznymi elementami odnoszącymi się do świata zwierzęcego, zostały podane tutaj krytycznemu przeglądowi. Wydaje się, że najbardziej przekonującą jest teoria wskazująca na miejscowe, to jest egipskie pochodzenie bóstwa, na co zwracali uwagę: F. Ballod, H. Altenmüller czy J.F. Romano. W tej części pracy zawarto także dane odnoszące się do ikonograficznych związków pomiędzy Besem i Ptahem Pataikoi. Przywołano również koncepcję sformułowaną przez P. Brancaccio, przedstawienia Besa w charakterze talizmanów, które dzięki kupcom trafiły do Indii, gdzie zostały następnie odczytane jako wyobrażenia *yakṣa*, wpisując się w ikonografię tamtejszych bóstw.

W rozdziale II pt. *Miejsce Besa w mitologii*, zamieszczono informacje o mitologicznej i teologicznej naturze opiekuńczego bóstwa, stwierdzając, że źródła natury archeologicznej oraz tradycja mitologiczna wiąże apotropaicznego Besa głównie z bóstwami o solarnej naturze; jednocześnie podkreślając, że o interesującym nas tutaj bogu nie ma jednego wyraźnego mitu narracyjnego, odwołującego się do niego bezpośrednio. Uwypuklono także, że brak mitu charakteryzującego funkcje Besa, oddziaływanie czy jego status jako przyjaznego boga w ówczesnym systemie religijnym, jest wyraźną dominantą rzeczonoego boga.

Nieposiadający określonego mitu Bes, nie ma też teogonii. Skromna obecność bóstwa w narracji mitologicznej bez wątpienia kontrastuje z rozbudowaną ikonografią Besa, z jego różnorodną formułą stylistyczną, bogatą plastyką. Należy także nadmienić o przypuszczeniach badaczy jakoby mitologia Besa, mogła być zakorzeniona w sztuce, co również mogło wpłynąć na jego popularność lub trwałe funkcjonowanie w Egipskiej tradycji religijnej oraz w kulturze. W rozdziale tym zaznaczono związki Besa, między innymi z: Horusem, Hathor, Izydą czy Dionizosem.

W rozdziale III pt. *Obszary występowania zabytków wiązanych z obrazem boga Besa*, zawarto szereg informacji odnośnie do zabytków łączonych z wizerunkami boga Besa, a odnajdowanymi na wielu stanowiskach archeologicznych poza Egiptem. Wizerunki bóstwa, szczególnie amulety czy talizmany odnalezione zostały na obszarach starożytnego Bliskiego Wschodu, z częstym występowaniem w okresie panowania Achemenidów. Występowanie obrazów bóstwa na zabytkach archeologicznych potwierdzone zostało, między innymi, na terenach starożytnego Kanaanu i Palestyny. Sugeruje się, że w starożytnej Asyrii oraz w Babilonii, Bes mógł być znany jako Pessû. W. Wilson stoi na stanowisku, że Bes został zasymilowany z zachodnioazjatyckim bóstwem Ba'al i mezopotamskim Humbaba (sumer. Hūwawa). Niezwykle interesującym faktem jest występowanie przedstawień Besa (lub też zbliżonych postaci, często o groteskowym wyglądzie i cechach ikonograficznych) m.in. na zabytkach numizmatycznych z Samarii. Wizerunek tego przyjaznego demona w kontekście materiałów pochodzących z Cypru jest niezwykle zajmujący i, jak należy sądzić, stanowi wynik wielu modyfikacji. Wyjątkowym zabytkiem pod względem ikonograficznych cech bóstwa Bes jest słynny sarkofag z Amatus (Amathus) – miejscowości znajdującej się na południowym wybrzeżu Cypru. Także świat Fenicjan dostarcza licznych przykładów adaptacji ikonograficznej Besa. Należy przypuszczać, że asymilacja obrazu karłowatego bóstwa w Fenicji nastąpiła za sprawą impulsów płynących z Egiptu. Do VII wieku przed Chr. kult Besa dotarł na obszary Grecji, co zostało potwierdzone licznymi amuletami, które odnaleziono w grobach i sanktuariach zarówno na kontynencie, jak i w samym rejonie Morza Egejskiego. Obecność Besa została także odnotowana na Sycylii. Chronologicznie część zabytków datowana być może na okres klasyczny i hellenistyczny. Niektóre z obiektów wyobrażających boga łączony się z okresem panowania egipskich królów dynastii XXVI. Bes wraz z innymi bóstwami o egipskim rodowodzie zidentyfikowany został na obszarze Italii, być może pojawił się w kontekście kultu Izydy. Wizerunki bóstwa rozpoznano w świątyni Izydy w Pompejach natomiast zabytki łączone z Besem odnaleziono w innych włoskich ośrodkach, jak np. w Hekulanum. Należy stwierdzić, że w okresie hellenistycznym Bes staje się najbardziej rozpowszechnionym bogiem pod względem geograficznym. Jego popularność widać w różnorodnych tradycjach religijnych i kulturowych wielu społeczeństw basenu Morza Śródziemnego. Popularności Besa sprzyjała w okresie hellenistycznym wieloetniczność Egiptu; z racji swoich funkcji oraz pewnych cech ikonograficznych oraz wyjątkowej popularności w sferze prywatnej religijności i stosunkowo nieskomplikowanej teologii, bóstwo to nabrało charakteru wieloetnicznego.

W rozdziale IV pt. *Ikonografia boga Besa w aspekcie diachronicznym* podjęto studia nad przemianami w ikonografii Besa, szczególnie od chwili uformowania się jego obrazu (co nastąpiło w okresie Średniego Państwa) po zmiany oraz modyfikacje zachodzące w okresie Nowego Państwa, hellenistycznym i rzymskim. Należy również zauważyć, że cecha zmienności i wymienności atrybutów, którymi charakteryzuje się Bes czy zmiany szczegółów plastycznych w formie jego wyobrażania, jest bardzo znamieną dla jego funkcji i teologicznych znaczeń. Bez wątpienia na rozwój polimorficznej ikonografii bóstwa ogromny wpływ wywarł świat zwierzęcy, szczególnie lwy, niemniej jednak w jego przedstawieniach odnaleźć możemy szereg cech i elementów plastycznych inspirowanych ludzkimi wyobrażeniami. Okres Starego Państwa nie dostarcza jednoznacznych obrazów boga Besa, co sugeruje, że w tym czasie bóstwo nie zostało jeszcze w pełni ukształtowane. Dodajmy jednak, iż posiadamy interesujący zabytek datowany na okres Starego Państwa (odkryty w trakcie badań prowadzonych w 2010 roku przez czeską ekspedycję w Abusir): to amulet o kształcie piramidy z widniejącą na jego spodzie schematycznie wyobrażoną postacią, którą interpretować należy jako archetypiczny wizerunek Besa. Zabytek ten jest o tyle istotny, że schematycznie wyobrażona twarz bóstwa przyjmuje, jak należy sądzić, małą postać. Za najlepiej udokumentowaną uchodzi obecność wizerunków Besa w kontekście ochrony macierzyństwa czy też obrony matki i dziecka przed złymi demonami. Występuje ona już na zabytkach z okresu Średniego Państwa, gdzie jego postać ukazana frontalnie, została zidentyfikowana na tzw. magicznym nożu. Należy jednak zaznaczyć, że pewne grono badaczy sugeruje, iż „prototypy” bóstwa występują już na zabytkach datowanych właśnie na czasy Starego Państwa, wcześniej natomiast być może dostrzegalne są w okresie predynastycznym. Wypracowane w okresie Średniego Państwa cechy plastyczne Besa wraz z takimi atrybutami jak węże, będą kontynuowane w czasach późniejszych, odwzorowując bóstwo w rozmaitej materii artystycznej. W okresie Nowego Państwa obserwujemy dalszy rozwój frontalnie przedstawianego boga, któremu dodano charakterystyczną koronę ze strusich piór oraz, co niezwykle ważne, dodano atrybut w postaci noża. W dalszej części pracy wskazano też na inne ikonograficzne przemiany oraz wątki plastyczne obrazu bóstwa, odnoszące się nie tylko do samych atrybutów, ale również i samej frontalnej postawy Besa, modelowania muskulatury jego ciała; grzywy, uszu, czy też wyrazu twarzy – starając się jednocześnie szukać przyczyn ich wprowadzania oraz modyfikowania.

W kontekście najbardziej interesującego mnie tutaj militarnego wyobrażenia boga Besa, fundamentalne zmiany w jego ikonografii nastąpiły w okresie hellenistycznym, gdy bóstwu dodano szereg atrybutów wojskowych, co szczegółowo zostało omówione w rozdziale

(VII) pt. *Militarny wizerunek boga Besa*. W treści tego rozdziału przytoczono szereg ustaleń odnoszących się do bogini Beset, będącej małżonką czy, jak zaznacza między innymi H. Altenmüller, D. Meeks, M. Malaise, matką Besa lub żeńskim odpowiednikiem tego bóstwa. Jest ona boginią nie mniej popularną od Besa, zwłaszcza w okresie grecko-rzymskim. Jej wizerunki poniekąd przypominają Besa, szczególnie jeśli chodzi o rysy twarzy i krępa budowę ciała; dominują one zwłaszcza na amuletach i talizmanach. Beset przypomina Besa głównie poprzez nawiązania do przedstawień lwów czy świata zwierzęcego. Boginię spotykamy często w towarzystwie jej męskiego odpowiednika, zarówno na płaskorzeźbie terakotowej, jak i w plastyce figuralnej. Bogini bywa niekiedy ukazywana jako ciężarna. Co znamienne, na jej wizerunkach uwzględniono czasem biżuterię. Ponadto w ikonografii Beset spotykamy także jaszczurki czy zające oprócz węży. Jako wzorzec ikonograficzny pojawia się Beset w okresie późnego Średniego Państwa, jednak najbardziej rozpowszechniona została w okresie grecko-rzymskim. W ikonografii okresu ptolemejsko-rzymskiego bogini nabiera krągłych kształtów, często z wyraźnie zaznaczonymi piersiami, z charakterystyczną koroną w kształcie piór. Według ustaleń V. Dasen, Beset przybiera ikonograficzną formułę wojownika lub też bywa ukazywana nago, nierzadko również w sukience. Stąd też jej ikonografia – podobnie jak Besa – nawiązuje również do tańca oraz muzyki, co znajduje uzasadnienie w apotropaicznych funkcjach Beset. Mimo to wizerunek bogini nie nabrał cech indywidualnych, jak Bes, na co wpływ mogła mieć zdecydowanie większa popularność tego ostatniego.

W kolejnym rozdziale, V, pt. *Funkcje boga Besa w religii i kulturze*, zamieszczono szereg informacji odnoszących się do funkcji magicznego, ochronnego wpływu Besa, które uformowały najsilniejszy w swoim oddziaływaniu ikonograficznym obraz bóstwa z jego najbardziej wyrazistą formułą. Niniejszy rozdział nie ma na celu całościowego zobrazowania oddziaływania Besa. Nie chodzi w nim też o kompleksowe przedstawienie jego funkcji w ramach religijności prywatnej czy oficjalnej religii starożytnego Egiptu. Kwestie te udokumentowane są na wyjątkowo licznych zabytkach z różnych okresów archeologicznych. Bes jest głównie kojarzony z ochroną domu i rodziny oraz z płodnością. Funkcje te nie stanowią oczywiście jego jedynych kompetencji, ale szeroko wpływały na wiele innych aspektów życia ludzkiego. Bes ma wyraźny związek z ochroną życia, szczególnie z ochroną kobiet w chwili porodu czy opieki w trakcie snu. Funkcja opieki ze strony Besa nad kobietą i dzieckiem nie ograniczała się tylko do religijności i pobożności prywatnej, co znajduje poświadczenie w oficjalnej, królewskiej ikonografii. Apotropaiczna funkcja bóstwa widoczna jest również wyraźnie w tym, że jest on opiekunem płodności. Bóstwo patronuje też muzyce, tańcowi oraz spożywaniu wina. Już od połowy okresu Średniego Państwa do kompetencji

Besa należy także dbałość o zdrowie i urodę kobietą. Istotną cechą Besa jest wpływ w sferze walki i wojny, który wynika z apotropaicznego pojmowania oddziaływania opiekuńczego demona, co szczególnie odzwierciedla się w jego ikonografii militarnej okresu hellenistycznego. W okresie hellenistycznym obserwujemy wzrost liczby zabytków wyobrażających żeńską formułę Besa, to jest boginię Beset przedstawianą wówczas jako dziecko. Ta zmiana, szczególnie czytelna w ikonografii zabytków koroplastycznych identyfikowanych z prywatną pobożnością i kultem, ewidentnie przemawia za pełnioną przez boginię funkcją indywidualnej ochrony, szczególnie dziecka. Nie możemy wykluczyć, że obejmowała ona również matkę. Tak jak już wielokrotnie nadmieniano, wszechstronna i szeroko rozumiana opieka ze strony Besa zyskała dużą popularność w tzw. religii prywatnej bądź indywidualnej pobożności, a także w indywidualnych czynnościach magicznych oraz rytualnych zabiegach. Głównie w okresie grecko-rzymskim, funkcja Besa jako obrońcy snu oraz jego magiczne wpływy na świat lub człowieka we śnie, zdecydowanie zdefiniowały jego charakter. Bóstwo to – oprócz typowej apotropaicznej funkcji – pełni rolę wyraziciela woli bogów, co wiąże się z fenomenem i walorem inkubacji. Funkcja Besa w tej sferze może wynikać ze szczególnej władzy, jaką bóstwo to sprawowało nad nocnymi duchami oraz z mocy związanej z ochroną boskiego snu w trakcie inkubacji. Dowodem takiej transformacji przyjaznego i dobrego w swojej naturze bóstwa jest wyrocznia Besa działająca do 359 r. po Chr. w świątyni grobowej Setiego I w Abydos (Amm. Marc. 19.12).

W rozdziale VI pt. *Kult boga Besa*, dowodzę, że kult karłowatego i groteskowego bóstwa, mimo skąpych danych jest ważnym oraz istotnym zagadnieniem. Kult ten wyróżnia się wyraźnym aspektem opiekuńczym i apotropaicznym, przez co Besa łączyć należy z typowym, prywatnym kultem osobistym, silnie powiązany z magią. Na kult indywidualny tego bóstwa wskazuje szereg zabytków, pochodzących z takich stanowisk archeologicznych jak Kahun, Tell el Amarna czy Deir el Medinie. W Okresie Późnym i hellenistycznym wizerunki demona stają się daleko bardziej powszechne, i, co znaczące, kult nabiera o wiele szerszego wymiaru i znaczenia. Ważnym aspektem kultowym Besa jest jego związek z narodzinami i opieką przy macierzyństwie; pozwolił on na włączenie apotropaicznego bóstwa do oficjalnej obrzędowości religijnej. Jednym z przykładów społecznego charakteru kultu tego boga jest odkryte podczas badań archeologicznych brytyjskiego archeologa J.E. Quibella – sanktuarium Besa w Sakkara. To właśnie w przestrzeni tego sakralnego okręgu z okresu hellenistycznego, wzniesionego z cegły mułowej i wapienia na krawędzi pustynnego płaskowyżu, odkryto platformę świadczącą zapewne o zjawisku inkubacji, będącym tutaj istotną czynnością kultową, za sprawą której bóstwo się objawiało, wpływając magicznie na

kobiecą płodność czy też odwołując się znacznie szerzej do fallicznej idei. Lokalizacja zespołu sakralnego nie była przypadkowa. Odkryte pomieszczenia znajdowały się na nekropolii memfickiej, co może mieć związek z przeświadczeniem Egipcjan, że kult płodności nierozdzielnie łączył się z odrodzeniem i życiem po śmierci. Pewnym utrudnieniem w rekonstruowaniu kultu Besa, zarówno w okresie dynastycznego Egiptu, jak i okresu ptolemejsko-rzymskiego czy też ogólniej w świecie śródziemnomorskim, jest stosunkowo niewielka liczba tekstów i dokumentów, niełatwiających rekonstrukcji obrzędowości związanej z Besem. Stąd też, tym większe znaczenie odgrywają studia nad ikonografią tego opiekuńczego bóstwa. W chronologicznym ujęciu należy zauważyć, że kult Besa przetrwał aż do IV a nawet V wieku po Chrystusie, co udokumentowane zostało w kontekście działającej w Abydos jego wyroczni. O lokalnym wymiarze kultu boga Besa świadczyć może także papirus z Dendery, w którym nadmieniono o corocznym święcie *Bēsia*. Uczeni wskazują również na żywotność wśród mieszkańców Karnaku (niemal do czasów nam współczesnych) legendy o duchu (*afrit*) Besa, który tańczy nocą w ruinach świątyni. Przywołują także przekaz odnoszący się do okresu Egiptu monastycznego, związany z egzorcyzmami dokonanymi w celu usunięcia ducha tego bóstwa przez Abba Mojżesza (archimandryta żyjący V–VI w. po Chr.), w kontekście świątyni w Abydos. Ciekawą informację o trwałości wizerunku Besa zawarła w swojej pracy R. Baligh. Badaczka ta sugeruje, że motyw tańca wykonywanego przez boga Besa, ukazanego w konwencji wojownika z tarczą i mieczem, występuje na koptyjskich ubraniach. Motyw ten, według badaczki, kontynuowany jest w okresie islamskim i odnosi się do mężczyzn (lub mężczyzny), będących klaunami, którzy uczestniczą w procesjach, imitując walkę. Mielibyśmy tu do czynienia z interesującymi odniesieniami do natury Besa i być może do świadectwa o nieprzerwanej sile jego oddziaływania.

Rozdział VII, pt. *Militarny wizerunek boga Besa* jest kluczowym w monografii. Zaprezentowano w nim przede wszystkim analizę ikonograficzną przedstawień Besa w konwencji militarnej, głównie w oparciu o analizę wielu atrybutów wojskowych składających się na obraz Besa wojownika, ukształtowany w pełni w okresie hellenistycznym, który silnie odwoływał się do egipskiej genezy Besa. W tej bowiem formule, gdzie zarówno język ikonograficzny, jak i poza w figuralnych ilustracjach demona będą zapewne odwoływać się do treści politycznych, związanych z ideologią państwa Lagidów. Ten wyjątkowo perswazyjny symbolicznie obraz Besa, wydaje się być bardzo złożony i implikuje szereg treści, w tym również te natury historycznej.

W czasach ptolemejskiego panowania w Egipcie wyobrażenia plastyczne wojowniczego bóstwa Besa, ujęte jeszcze w konwencjach charakterystycznych dla okresu Nowego Państwa, są oznaką wielkiego znaczenia religijnego samego boga. W ten sposób przeniesiono Besa jako obrońcę i wojownika w wymiar teologiczny, na co wskazuje m.in. fakt obecności bóstwa w tzw. domach narodzin. Cechy te odzwierciedlały jego fundamentalne magiczne znaczenie i oddziaływanie w ramach szeroko rozumianej ochrony oraz obrony w różnorodnym pod względem etnicznym i wielokulturowym świecie hellenistycznego Egiptu. Bez wątpienia natura bóstwa, z racji synkretycznego postrzegania religii w okresie grecko-rzymskim, mogła zostać wieloznacznie odczytywana i interpretowana przez społeczeństwo macedońskie, czy szerzej greckie, bądź z obszarów Italii. Stąd też Bes w zależności od indywidualnej pobożności czy też osobistej refleksji religijnej, mógł mieć korelacje z Dionizosem (należy tu także wspomnieć o istnieniu rytonu w kształcie głowy Besa, wykonanym przez Ktesibiosa, a nadmienionym przez Hedylusa z Samos, o którym informuje nas Atenajos, Ath., 11. 497d–e), czy Sylenem – również w aspekcie jego militarnych figuracji. W kontekście wieloetnicznego społeczeństwa egipskiego, szczególnie w okresie hellenistycznym, wolno wnosić, że funkcje związane z Besem znalazły swoje odzwierciedlenie, jak już wspominałem, w oficjalnej ideologii państwa Lagidów i jej korelacji z dionizyjskimi aspektami władzy. W kontekście samej ikonografii militarnej bóstwa warto podkreślić, że formuła Besa-wojownika nie stanowi w kontekście interpretacji ikonograficznej jednolitego wzorca, ale poddawana jest w okresie hellenistycznym swoistej rekombinacji. Znajdujemy w niej wpływy mające militarną naturę w postaci towarzyszących Besowi elementów militarnych, charakteryzujących się obcą proveniencją. Widzimy w niej także formy charakterystyczne dla ikonografii bóstw z czasów Średniego Państwa, okresu Nowego Państwa czy też Okresu Późnego. Formuła militarna ukształtowana pod wpływem obcych impulsów, najwyraźniej zaznaczona została w sztuce koroplastów, świadcząc o hellenizacji bóstwa, o przenikaniu się różnorodnych tradycji militarnych w epoce ptolemejskiej, tj. macedońskich, greckich, celtyckich, a także o impulsach rzymskich (szczególnie w późniejszych ilustracjach bóstwa) oraz rodzimych – wywodzących się od egipskich żołnierzy, których Grecy określali mianem *machimoi*. Triumfalna poza, w której Bes często zostaje ukazany, odzwierciedla tendencje artystyczne w sztuce koroplastów tego okresu; odnosi się też do jego mitologicznej i teologicznej formuły: walki, zwycięstwa i obrony. Najbardziej skonwencjonalizowana plastyczna forma Besa jako wojownika, któremu w ikonografii towarzyszy miecz (w wielu zabytkach skierowany ku górze), jest bardzo wymowna. Gest ten należy odnosić zarówno do symboliki zwycięstwa, jak i walki, oraz

łączyć z ideologią i polityką Ptolemeusza. Potwierdzają to także zabytki terakotowe wyobrażające bóstwo, gdy trąci swoich wrogów. Plastycznym wizerunkom bóstwa, szczególnie tym w terakocie, towarzyszą niekiedy miecze, które wolno identyfikować z wyposażeniem oddziałów najemnych (wchodzących w skład hellenistycznej armii egipskiej), mające proveniencję celtycką. Występowanie w ikonografii bóstwa elementów związanych z galackimi wojownikami i najemnikami wolno łączyć z obecnością wojowników celtyckich w strukturze organizacyjnej armii Lagidów już od czasów panowania króla Ptolemeusza II Filadelfosa. Wyjątkowo interesującym detałem w wyobrażeniach Besa jako wojownika pozostają różnorodne typy tarcz, stosowanych powszechnie w uzbrojeniu wojsk ptolemejskich. Spotykamy tarcze peltasty czy hoplity oraz hellenistyczne tarcze wzorowane na celtyckiej *thyreos*, które były bardzo rozpowszechnione zarówno wśród wojowników najemnych (galackich), jak i stanowiły oręż egipskich oddziałów (*machimoi*) oraz kleruchów.

W rozdziale tym ukazano także porównanie wyobrażeń Besa oraz studia i analizę ikonograficzną odnoszącą się do innych wyobrażeń o charakterze militarnym, w tym także i znaczącej grupy bóstw. W tym kontekście znaczenia nabiera następujące pytanie: dlaczego tak późno, bo dopiero w okresie hellenistycznym, w ikonografii Besa pojawia się tarcza czy zbroja. Nie mamy tutaj jednoznacznej odpowiedzi, należy jednak zauważyć, że występowanie tych atrybutów w obrazie Besa da się powiązać z obcym wpływem i estetycznymi tendencjami kulturowymi, zapewne o rodowodzie greckim bądź grecko-macedońskim. Jest to oczywiście jedna z hipotez. Bezsprzecznie jednak z miejscową czyli egipską tradycją należy wiązać takie atrybuty jak nóż czy sztylet, który w okresie grecko-rzymskim został zamieniony na miecz. Trzeba też podkreślić, że znane są wyjątkowo interesujące wyobrażenia militarne Besa w konwencji jeźdźca, między innymi z dużą okrągłą tarczą.

Otwartym pytaniem pozostaje oddziaływanie Besa-wojownika na prywatną religijność egipskich wojowników, a szczególnie żołnierzy egipskich z ówczesnych elit, łączących funkcje kapłańskie i wojskowe. Nie wolno wykluczać hipotezy o szczególnej afirmacji tego bóstwa przez miejscowych wojowników, zważywszy chociażby na ugruntowaną egipską tradycję religijną oraz genezę i naturę teologiczną Besa. Możemy domniemywać, że wzrost aktywności Egipcjan w strukturach militarnych Lagidów znalazł odwzorowanie w plastyce terakotowej okresu hellenistycznego. Jeśli przyjmiemy taką hipotezę wyjaśnienia, to interesujące nas tutaj bóstwo mogło stanowić jeden z elementów takiego procesu. Być może to właśnie jego militarna formuła stała się szczególnie bliska wojownikom egipskim. Wówczas Bes mógł zostać popularnym opiekuńczym bogiem, czczonym między innymi

przez młodszych żołnierzy egipskich. W aspekcie chronologii militarnego obrazu Besa należy stwierdzić, że nieuzasadnione wydaje się stosowanie określenia „Bes legionista”, przynajmniej dla części przedstawień tego bóstwa, szczególnie reprezentowanego w rzemiośle koroplastycznym. Należy bowiem zauważyć, że w znacznej większości militarne formuły opiekuńczego Besa mogą być łączone chronologicznie z okresem hellenistycznym, gdzie reprezentowały powszechne elementy uzbrojenia i wyposażenia ówczesnej armii, takie jak miecze czy różne rodzaju tarcze, ale i również inne elementy jego ikonografii, jak obuwie wojskowe. Trzeba też podkreślić, że jego obraz wojownika, który został uformowany pod panowaniem królów ptolemejskich, bez większych przeszkód mógł mieć kontynuację w okresie rzymskiego panowania w Egipcie. Istnieje więc możliwość, że w jednym typie ikonograficznym uzbrojonego bóstwa zawarto szereg odmiennych chronologicznie elementów i atrybutów militarnych. Nie bez znaczenia jest to, że obraz militarny Besa i jego teologiczna natura odzwierciedlają pewną wartość historyczną w zakresie propagandy związanej z macedońską władzą i panowaniem.

Rozprawę monograficzną zamyka posumowanie badań, w którym stwierdzono między innymi, że portret Besa wojownika, wyjątkowo popularny w rzemiośle koroplastycznym (choć nie tylko w nim), nie tylko pozwolił na odtworzenie obrazu boga o znamionach charakterystycznych dla egipskiego świata i jego kultury; obraz ten stanowił również rezultat wielu zapożyczeń, między innymi ze świata greckiego. Obraz bóstwa, które nosi strój wojskowy i atrybuty militarne, tworzył model wieloetnicznego boga, a co się z tym wiąże, także bóstwa wielokulturowego Egiptu. To z kolei spowodowało, że Bes bez przeszkód został zasymilowany z religią Egiptu rzymskiego. Stwierdzono również, że militarne określenia opiekuńczego Besa stanowiły przykład hellenizacji bóstwa, którego apotropaiczne funkcje nabrały szerokich znaczeń i wartości, te zaś odnosiły się zarówno do aspektów łączonych z religią (tak oficjalną, jak i prywatną oraz z pobożnością), jak i z treściami czy wartościami politycznymi, reprezentowanymi często w sztuce koroplastów okresu grecko-rzymskiego.

W artykule pt. *Egyptian Warriors: Machimoi, in Coroplastic Art - Selected Examples* [in:] *The Religious Aspects of War in the Ancient Near East, Greece, and Rome*, ed. K. Ulanowski, Leiden; Boston, ss. 272-287 (2016), zasugerowałem między innymi, że terakotowe zabytki o ikonografii militarnej, a szczególnie egipskie bóstwa jak Bes czy Harpokrates mogą symbolicznie wyobrażać klasę egipskich wojowników określanych mianem *machimoi*. W tekście zaproponowałem także, że zwłaszcza ta grupa zabytków

terakotowych może posiadać związek z prywatną czy też indywidualną pobożnością wojowników egipskich.

W tekście pt. *Roman Ideology Reflected in Egyptian Terracottas. Chosen aspects* [in:] *Marcus Antonius: History and Tradition*, ed. D. Slapek, I. Łuć, Lublin, ss. 115-127 (2016), podjąłem próbę udzielenia odpowiedzi na pytanie, czy w sztuce koroplastów Egiptu okresu grecko-rzymskiego wypracowano nową formułę ikonograficzną, którą należałoby łączyć ze zwycięstwem militarnym Oktawiana, odniesionym w bitwie u przylądka Akcjum, a w konsekwencji z późniejszą aneksją Egiptu. Przywołałem w nim kilka zabytków terakotowych powstałych w okresie hellenistycznym oraz rzymskim o militarnej, wojskowej ikonografii, a których to symboliczne wartości, oprócz religijnych, mogły odwoływać się do rozmaitych wydarzeń politycznych zarówno czasów Egiptu hellenistycznego, jak i rzymskiego. W konkluzji stwierdziłem, między innymi, że w początkowym okresie politycznej dominacji Rzymian szczególnie mennictwo spełniało funkcję ideologiczną i propagandową, natomiast rzemiosło koroplastyczne wymagało odpowiedniego czasu, by nowa formuła terakotowego zabytku mogła zostać wypracowana, a także szerzej rozpropagowana.

W przyczynku pt. *Religijne znaczenie sztuki koroplastów na przykładzie zabytków pochodzących z Egiptu okresu grecko-rzymskiego*, *Przegląd Religioznawczy* 3, 248, ss. 3-21 (2013), wskazywałem na wagę właśnie tej kategorii źródeł archeologicznych umożliwiających dokonywanie szerokich interpretacji oraz rekonstruowania tradycji religijnych okresu ptolemejsko-rzymskiego Egiptu. W tekście dokonałem także charakterystyki ikonograficznej wybranych zabytków oraz zaprezentowałem ich chronologię. Zwróciłem również uwagę na to, że zabytki terakotowe wykorzystywane zostały zarówno w licznych czynnościach o charakterze magicznym jak i religijnym przez wieloetniczne społeczeństwo Egiptu czasu ptolemejskiego i rzymskiego.

W eseju pt. *Wizerunki egipskich kapłanów na przykładzie wybranych terakotowych statuetek z okresu grecko-rzymskiego - symbolika i znaczenie*, *Przegląd Religioznawczy* 4, 254, ss. 61-75 (2014), poruszyłem tematykę związaną z figuralnymi wyobrażeniami kapłanów i celebrantów w sztuce oraz rzemiosle koroplastycznym. Omówiłem także symboliczne i historyczne znaczenie tych ikonograficznych źródeł, jak też i zaproponowałem konkretną identyfikację figuratywnych terakotowych przedstawień z bóstwem czy religijnym ceremoniałem.

5. Omówienie pozostałych osiągnięć naukowo-badawczych

Zainteresowania badawcze

Moje zainteresowania naukowo-badawcze koncentrują się na kilku zasadniczych zagadnieniach odnoszących się do świata starożytnego, szczególnie Egiptu, jego religii, kultury, historii i archeologii. Zainteresowania naukowo-badawcze związane z bogiem Besem, jego ikonografią, znaczeniem obrazów bóstwa oraz jego rolą w religii, szczególnie okresu grecko-rzymskiego podejmowałem przyczynkowo w kilku artykułach: *Bes – antropomorfizacja, czyli uczłowieczenie demona* (2010); *Różne oblicza Boga Besa w świecie śródziemnomorskim* (2011); *Bóg Bes – wybrane aspekty ikonograficzne, Бог Бэс – избранные аспекты иконографического* (2011); *Bóg Bes a religijność prywatna – wybrane przykłady* (2012). Studia związane głównie z militarną ikonografią boga Besa, chronologią oraz zaznaczeniem tak ukształtowanego obrazu zaprezentowałem już w artykułach: *Wojownicze bóstwo Bes* (2012) oraz w tekście rozszerzonym *Militarna ikonografia boga Besa na przykładzie zabytków koroplastycznych pochodzących z Egiptu okresu grecko-rzymskiego* (2016).

Problematykę związaną z religijną interpretacją zabytków koroplastycznych z Egiptu okresu grecko-rzymskiego, często w oparciu o wybrane kategorie zabytków terakotowych, podjąłem w następujących artykułach: *Kilka uwag na temat antycznych koroplastycznych przedstawień figuralnych jako źródeł służących do poznania ówczesnej religijności* (2010); *Kult domowy na przykładzie wybranych zabytków kaplic terakotowych pochodzących z Egiptu okresu grecko-rzymskiego* (2014).

Interpretację określonych grup zabytków terakotowych, a także próby określenia ich funkcji oraz znaczenia symbolicznego czy politycznego zaprezentowałem w kilku przyczynkach: *Kilka uwag na temat, tzw. jeźdźca scytyjskiego w kontekście koroplastycznych znalezisk pochodzących z Egiptu Okresu Późnego* (2010); *Wybrane przykłady terakotowych przedstawień figuralnych o tematyce militarnej: Egipt okresu grecko-rzymskiego* (2014); *Wybrane przykłady terakotowych statuetek wyobrażających wojowników nubijskich z Egiptu. Temat do dyskusji* (2015); *Elity Egiptu grecko-rzymskiego w przedstawieniach koroplastycznych. Wybrane przykłady* (2015); *Edukacyjna funkcja koroplastycznych przedstawień terakotowych z Egiptu okresu grecko-rzymskiego* (2015).

Problematykę związaną z wojskowością głównie okresu hellenistycznego a szczególnie Egiptu czasów Ptolemeuszy, jej historią oraz archeologią zawarłem w monografii pt. *Armia Lagidów: organizacja i struktura* (Zabrze 2010). Stanowi ona platformę do

rozwinienia niektórych problemów w sposób szerszy i bardziej szczegółowy w innych artykułach: *Słonie bojowe w armii Lagidów* (2011); *Flota Lagidów* (2013); *Wybrane aspekty odnoszące się do obecności celtyckich najemników w siłach militarnych Lagidów* (2013).

Problematykę związaną z wybranymi aspektami wojskowości starożytnej, jak np. z określeniem pochodzenia tarczy w typie amazońskim, przedstawiłem w artykule pt. *The Origins of the Amazon Shield* (2011), a odnoszącą się do passusu zawartego w Wychowaniu Cyrusa (*Cyropaedia*) Ksenofonta, w którym nadmieniono o falandze egipskiej, zawarłem w artykule pt. *The Egyptian Phalanx in the Cyropaedia* (2012).

Moje zainteresowania okresem hellenistycznym, szczególnie jego historią przedstawiłem w artykułach: *W cieniu portyków : Kleopatra VII i jej otoczenie* (2012); *A Ptolemaic monument to victory over the Galatians* (2012).

Osobnym moim zainteresowaniem naukowo-badawczym jest archeologia Egiptu, a szczególnie związana z okresem panowania „heretyckiego” króla Echnatona, *Great Aten* (2015).

Jestem także autorem recenzji prac monograficznych autorstwa Sabine Müller [(*Das Hellenistische Königspaar In Der Medialen Repräsentation: Ptolemaios II. Und Arsinoe II.* (Beiträge Zur Altertumskunde Bd. 263). Berlin/New York: Walter De Gruyter, 2009. Pp. ix, 454. ISBN 9783110209174] oraz Barry Kemp, [(*The city of Akhenaten and Nefertiti: Amarna and its people*, London: Thames & Hudson LTD., 2012 (Pp. 320. ISBN 978-0-500-05173-3)].

Wyniki mojej pracy naukowo-badawczej prezentowałem publicznie na 16 konferencjach naukowych.

Za duże osiągnięcie naukowe traktuję włączenie mnie w roku 2015 na stałe do zespołu badającego Wielką Świątynię Atona w Tell el Amarna – pod kierunkiem prof. Barrego Kempa (Professor of Egyptology, University of Cambridge; Senior Research Fellow, McDonald Institute for Archaeological Research; Director, Amarna Project).

Aktywność popularno-naukowa

Interesującą mnie problematykę badawczą prezentowałem także na wykładach o charakterze naukowym i popularnonaukowym, łącznie na 10 spotkaniach.

Jestem również autorem 14 oraz współautorem 3 artykułów popularnonaukowych, traktujących między innymi o historii astronomii, historii świata starożytnego, badaniach archeologicznych, w których uczestniczyłem czy, między innymi, metod związanych z datowaniem oraz badaniami fizykochemicznymi zabytków archeologicznych.

W ramach działalności dydaktyczno-popularyzatorskiej, wygłosiłem również 5 wykładów dla słuchaczy Uniwersytetu Trzeciego Wieku oraz 7 wykładów i odczytów dla Kół Naukowych, Muzeów czy innych instytucji.

Moje dalsze zainteresowania naukowo-badawcze koncentrować będą się nad problematyką związaną z archeologią okresu amarnańskiego, koroplastyką Egiptu okresu grecko-rzymskiego, wojskowością ptolemejską oraz religią faraonńskiego i hellenistycznego Egiptu.

Józef Szwed